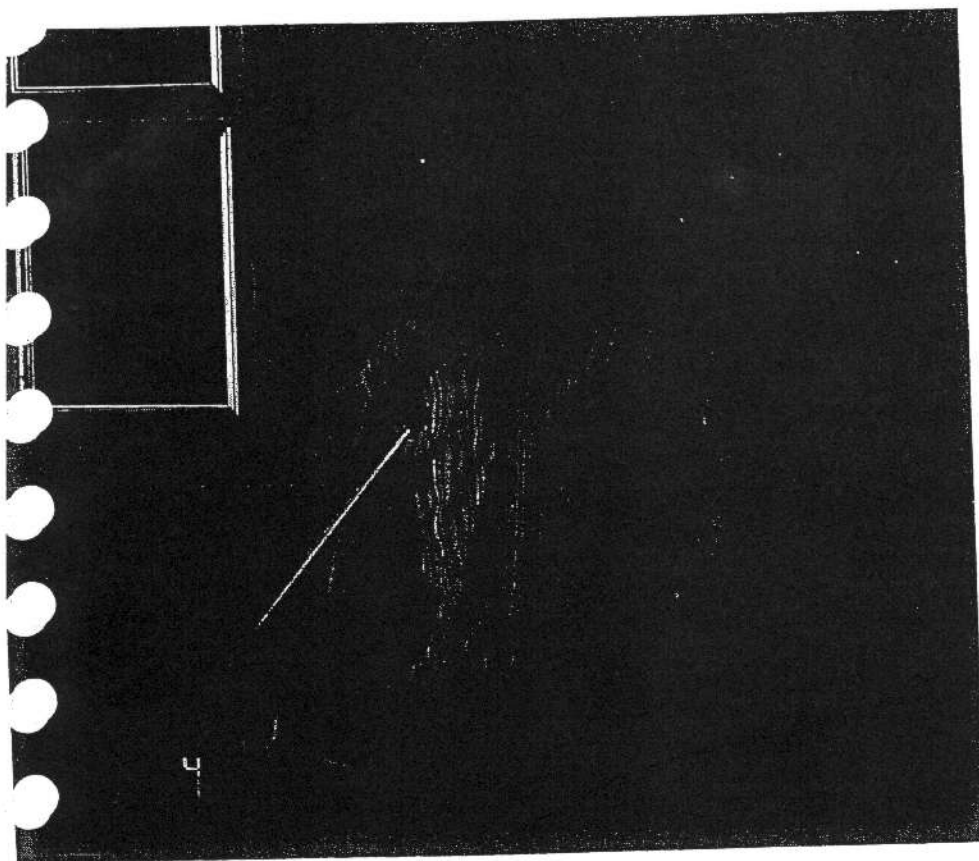

Levensloop als proeftuin voor een economische bril ^{TK}

Lans Bovenberg

1. INLEIDING

Het nieuwe eindexamenprogramma economie voor havo en vwo beoogt het ontwikkelen van een economische kijk op een breed terrein. Dit aan de hand van concrete toepassingen uit de praktijk van alledag. Economie beperkt zich niet tot verschijnselen met een zuiver financieel-economisch karakter maar verschaft ook inzicht in andere sociale relaties waarin afruilen en schaarse, alternatief aanwendbare middelen een rol spelen. Economische beginselen kunnen worden toegepast op allerlei

terreinen die buiten het traditionele financieel-economische domein vallen maar dichterbij de beleavingswereld van jonge mensen staan. Voorbeelden zijn scholing, de taakverdeling binnen het gezin, informele zorg aan ouderen, en gezondheidszorg. Het vak economie verschaft leerlingen een bril om de sociale werkelijkheid te doorgronden en beperkt zich daarbij niet tot een bepaald toepassingsdomein.

Levensloop als toepassingsgebied en oefenterrein

De levensloop van mensen is een ideaal praktisch toepassingsgebied voor het aanleren van essentiële economische beginselen. Deze beginselen kunnen leerlingen helpen te begrijpen voor welke keuzen zij gedurende hun eigen levensloop worden gesteld. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om het opbouwen,

onderhouden en managen van de eigen inzetbaarheid op de arbeidsmarkt (het eigen menselijk kapitaal) door studie en werk; de keuze tussen werknemer- en ondernemerschap; het aangaan en onderhouden van duurzame relaties binnen het gezin en op de arbeidsmarkt; de taakverdeling binnen een huishouding en de daaraan gerelateerde problematiek van het combineren van werk en privé; de kosten en baten van het opvoeden van kinderen, het verlenen van mantelzorg en het investeren in een eigen huis; en het eigen spaar- en verzekeringsgedrag om tegenspoed tijdens het leven te kunnen afdekken. Aan al deze toepassingssterreinen kleven economische aspecten omdat er sprake is van keuzen met schaarse, alternatief aanwendbare middelen. Verder vindt er soms ruil plaats tussen en binnen generaties, ook al worden de transacties niet op geld gewaardeerd. De afspraken hebben vaak een stilzwijgend karakter en worden niet in juridische contracten vastgelegd. Naast deze toepassingen dicht bij huis kan levensloop ook dienen als een bril om veel van de actuele, maar meer abstracte, sociaal-economische problemen te doorgronden op het terrein van de vergrijzing, de globalisering en de kennis-economie.

Eigen verantwoordelijkheid gaat niet vanzelf

In het havo programma kan het vooral gaan om de concrete, praktische micro-economische toepassingen op de levensloop van de leerling zelf. De generaties die nu op de middelbare school zitten gaan een rijk, maar ook veeleisend, leven tegemoet. Het leven is een project geworden. Mensen kunnen steeds meer hun eigen keuzebiografie samenstellen en dragen daarmee een grotere eigen verantwoordelijkheid voor hun leven. Terwijl vroegere generaties door de omstandigheden vaak gedwongen werden in een voorgescreven levensloop met een bepaalde partner en beroep, ligt voor de huidige generaties letterlijk en figuurlijk de wereld open. Ook de overheid draagt

Lans Bovenberg is directeur van Netspar, een privaat-publiek kennisnetwerk op het terrein van vergrijzing, pensioenen en levensloop, en hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg

Meer verlof voor ouders en scholing

DEN HAAG - Een meerderheid van de Tweede Kamer van CDA en PvdA wil het recht op ouderschapsverlof uitbreiden. Ook moet de overheid werknemers financieel ondersteunen als zij verlof opnemen voor scholing. Tijdens de behandeling van de begroting Sociale Zaken woensdag bleek dat de PvdA voorstellen hiertoe van het CDA ondersteunt.

steeds meer eigen verantwoordelijkheid over aan geëmancipeerde individuen zelf.

Maar het dragen van eigen verantwoordelijkheid gaat niet vanzelf. Jongeren moeten leren om te kunnen kiezen en bewust om te gaan met hun eigen levensloop en de voor- en tegenspoed daarin. Het gaat daarbij onder meer om financieel-economische kennis over verzekeringen (tegen ziektekosten, ziekte en andere tegenspoed), sociale zekerheid, besparingen, studieleningen, hypotheek, pensioenen en de woningmarkt. Maar ook het bewust omgaan met belangrijke keuzen in het leven voor een partner, een huwelijk, kinderen, beroep en carrière, taakverdeling binnen het gezin, vrijwilligerswerk, arbeidstijden en (mantel)zorg voor anderen komen aan de orde.

Opvoeding tot goed burgerschap

In het vwo programma kan er binnen het economieprogramma ook meer aandacht zijn voor de meer abstracte problemen bij de ordening van de samenleving als geheel. Het vak levensloop verschaft inzicht in de samenleving en voedt jongeren op tot goed burgerschap. Dit komt in een democratie de kwaliteit van het gevoerde sociaal-economische beleid ten goede. Levensloop kan bijvoorbeeld gebruikt worden om het verschil tussen links

en rechts in de politiek te illustreren en de verschillende manier waarop deze verschillende politieke stromingen omgaan met de spanning tussen eigen verantwoordelijkheid en solidariteit. Links ziet een gebrek aan menselijk kapitaal vooral als het resultaat van achterstanden die van generatie op generatie worden doorgegeven. Het benadrukt het gevaar van selectie, waarbij mensen worden uitgesloten op grond van karakteristieken waar ze niets aan kunnen doen. Vandaar het belang van solidariteit. Rechts, daarentegen, legt een grotere eigen verantwoordelijkheid bij individuen voor ongelijke uitkomsten en spreekt individuen daarom ook meer aan bij de eigen verantwoordelijkheid om zo uitvretergedrag te bestrijden. De spanning tussen eigen verantwoordelijkheid en solidariteit groeit naarmate minder informatie voor handen is over wie waar verantwoordelijk voor is.

Outline bijdrage

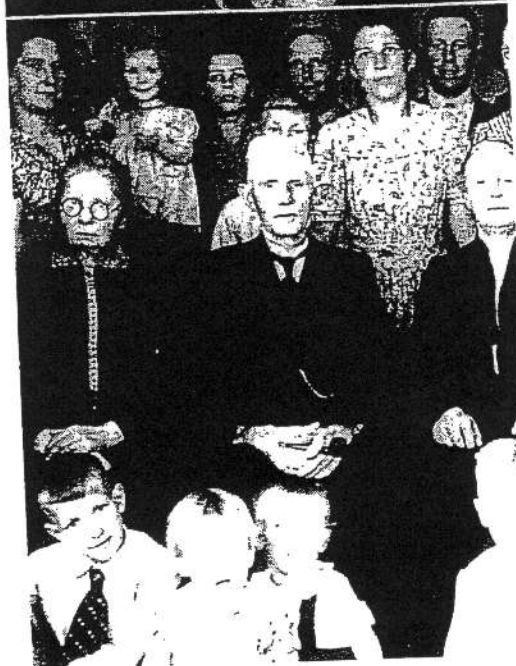
In deze bijdrage bespreek ik eerst de levensloopbenadering en de redenen waarom deze benadering zich in een toenemende belangstelling mag verheugen. Vervolgens geef ik een aantal voorbeelden hoe zes van de acht kernbeginselen uit het nieuwe eindexamenprogramma economie voor havo en vwo worden geïllustreerd aan de hand van de levensloop.

2. DE LEVENSLLOOPBENADERING

In de afgelopen jaren is er groeiende belangstelling voor de levensloopbenadering. Deze benadering verschaft een nieuw perspectief van waaruit een aantal maatschappelijke vraagstukken in hun onderlinge samenhang worden gezien. Een drietal ontwikkelingen heeft bijgedragen aan de actualiteit van het levensloopperspectief.

Kenniseconomie en belang menselijk kapitaal

In de eerste plaats is er de toenemende kennisintensiteit van onze economie. Het grotere belang van menselijk kapitaal en de snellere veroudering van kennis door de toenemende economische dynamiek heeft belangrijke consequenties voor de manier waarop mensen hun levensloop inrichten. Het vereist dat mensen blijven leren; menselijk kapitaal moet goed worden onderhouden om te voorkomen dat het kapitaal veroudert en dat men reeds op vrij jonge leeftijd het arbeidsproces moet verlaten. Ten behoeve van ons

aanpassingsvermogen moeten we 'een leven lang leren' en blijven investeren in brede inzetbaarheid (employability). Ook investeringen in het menselijk kapitaal van de jeugd winnen aan belang. De basis voor het goud van de kenniseconomie – de capaciteit en de motivatie om een leven lang te blijven leren – wordt reeds op jonge leeftijd gelegd. Het gaat daarbij om de overdracht van deugden, zelfvertrouwen, aanpassingsvermogen, de motivatie om het beste uit je zelf te halen, en het vermogen om te kunnen samenwerken en conflicten op te lossen. De in de preferenties geïnternaliseerde waarden en het leer- en aanpassingsvermogen van de volgende generatie zijn de belangrijkste erfenis die

de huidige generaties achterlaten. Een groot deel van de opbouw en het onderhoud van menselijk talent vindt buiten het onderwijs plaats op de werkvloer en binnen het gezin. Vandaar ook het grote belang van de combinatie van werk en privé. Ouders moeten in het menselijk kapitaal van hun kinderen kunnen investeren zonder hun eigen menselijk kapitaal te hoeven afschrijven.

Vergrijzing en langere levensduur
Naast het grotere belang van menselijk kapitaal is een tweede reden voor de groeiende aandacht voor het levensloopsperspectief dat de levensloop langer duurt. Een groot deel van de bevolking brengt langere tijd in goede

gezondheid door. Menselijk kapitaal gaat dus langer mee. Dit biedt ruimte voor meerdere carrières. Het langere, gezonde leven biedt ook de mogelijkheid om niet alleen kinderen op te voeden maar daarnaast ook een goede carrière in betaald werk op te bouwen. Meerdere ambities kunnen worden waargemaakt.

De vergrijzing vergroot het belang van investeringen in menselijk kapitaal. Een vergrijzende economie moet op twee benen lopen: niet alleen beleggingen in financiële waarden maar ook investeringen in menselijk kapitaal. Alleen zo wordt voorkomen dat (loon)inflatie als gevolg van schaars menselijk kapitaal de waarde van

een steeds groter deel van de betaalde arbeid komt voor rekening van vrouwen. De 20ste eeuw mag dan de eeuw van de man geweest zijn, de 21ste eeuw wordt de eeuw van de vrouw.

Meer in het algemeen maakt de emancipatie van het individu meer eigen verantwoordelijkheid mogelijk. Terwijl het beleid zich lange tijd heeft gericht op de emancipatie van de grote meerderheid van de bevolking is er inmiddels sprake van een grote, welvarende middenklasse. Bij meer dan 80 procent van de bevolking is geen sprake meer van welke achterstand dan ook¹. Het sociale beleid zal zich in de toekomst dan ook steeds meer gaan richten op de 20 % van de bevolking die moeilijk

De 20e eeuw mag dan de eeuw van de man zijn geweest, de 21e eeuw wordt de eeuw van de vrouw

pensioenreserves uitholt. Dit pensioenkapitaal zal alleen renderen als ons land over voldoende menselijk kapitaal beschikt.

Emancipatie, met name van de vrouw

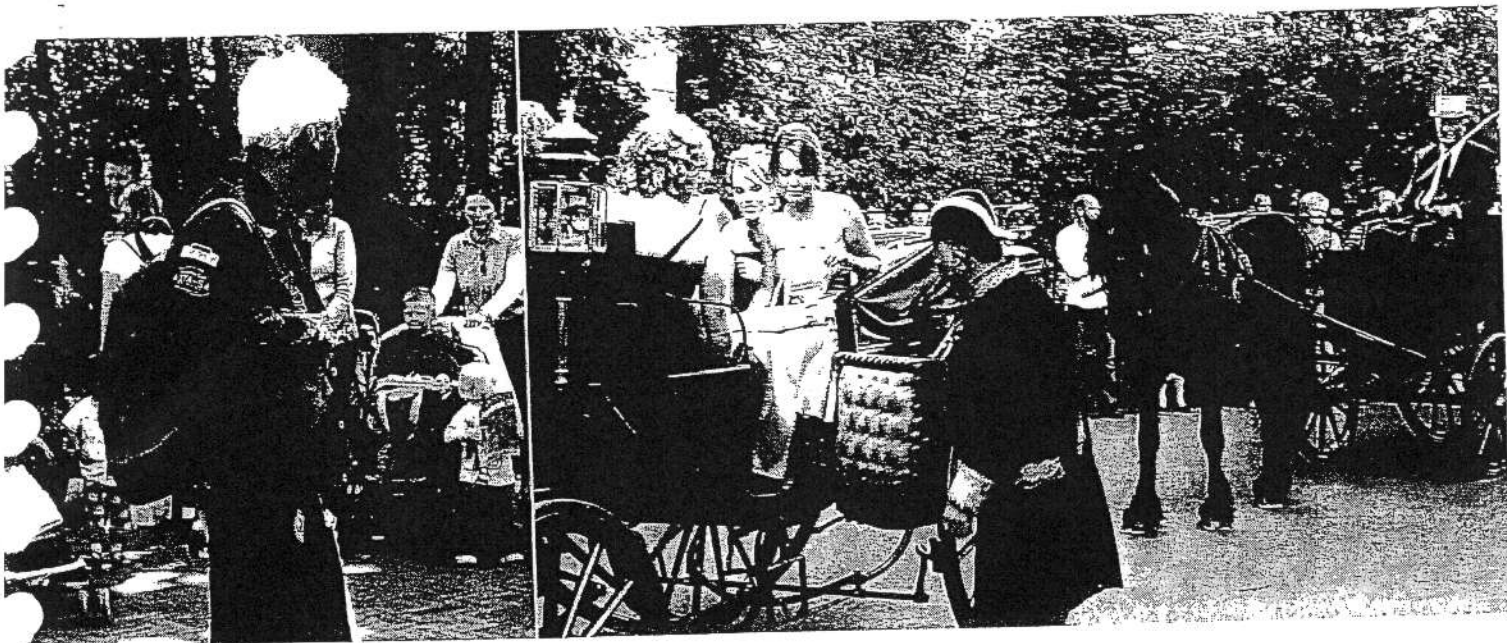
De derde factor achter de toenemende belangstelling voor het levensloopsperspectief is de emancipatie van de vrouw. Door de komst van de pil kunnen geboorten beter worden gepland en krijgen vrouwen hun levensloop meer in eigen hand. Er is daardoor een levensdoel bijgekomen naast het opvoeden van kinderen: een eigen carrière in betaald werk. Ook het betere opleidingsniveau van vrouwen draagt bij aan deze ontwikkeling. Niet alleen het aanbod maar ook de vraag naar vrouwelijk menselijk kapitaal groeit door de omslag van een industriële naar een diensteneconomie. In de steeds belangrijkere dienstensector gaat het niet om spierkracht maar vooral om communicatieve en creatieve vaardigheden. Daarnaast doet de vergrijzing de vraag naar zorg stijgen. Meer in het algemeen neemt het werkgelegenheidsaandeel toe van de sectoren die menselijk kapitaal produceren en onderhouden: het onderwijs en de gezondheidszorg. Dit alles komt de waarde van vrouwelijk kapitaal ten goede. Betaalde arbeid feminiseert:

mee kan komen in een kenniseconomie waarin vooral leervermogen telt.

De verantwoordelijkheid voor het opvangen van tegenvallers komt steeds meer bij individuen te liggen, ook omdat veel tegenvallers moeilijker verzekeraar worden. In een moderne, transitionele arbeidsmarkt waarin mensen ook perioden van vrijwillige inactiviteit kennen, zijn arbeidsmarktrisico's zoals onvrijwillige werkloosheid namelijk minder goed verifieerbaar. Verder kunnen mensen deze risico's beïnvloeden door hun inzetbaarheid op peil te houden. Ook ziekte wordt moeilijker verzekeraar omdat mentale arbeid in een moderne kenniseconomie aan belang wint ten koste van lichamelijke arbeid. Psychische problemen die mentale arbeid bemoeilijken zijn namelijk vaak moeilijker te verifiëren dan lichamelijke aandoeningen.

De moderne levensloop

De drie beschreven ontwikkelingen veranderen de levensloop fundamenteel. In de volwassen levensloop van de meeste mensen zijn er twee nieuwe levensfasen bijgekomen: één aan het begin van het volwassen leven en één voor de laatste fase van het leven waarin gezondheidsproblemen het maatschappelijk functioneren ernstig bemoeilijken. De welvaartsgroei van

de afgelopen twee decennia heeft zich geconcentreerd in de twee nieuwe levensfasen. Deze nieuwe levensseizoenen omvatten de gezinsfase waarin men verantwoordelijkheid draagt voor opgroeiende kinderen. De gezinsfase maakt voor zo'n 80 procent van de bevolking dan ook de kern van de levensloop uit en valt gemiddeld tussen het 30ste en 50ste levensjaar. De gezinsfase wordt tegenwoordig ook het spitsuur van het leven genoemd omdat carrière moet worden gemaakt en kinderen worden opgevoed.

De nieuwe levensfase in de jongvolwassenheid heeft te maken met de grotere vraag naar en het grotere aanbod van vrouwelijk menselijk kapitaal die jonge vrouwen het moederschap doen uitstellen. Dit heeft een nieuwe levensfase gecreëerd tussen het verlaten van het ouderlijke huis en het stichten van het gezin. Deze levensfase staat wel bekend als het speelkwartier van het leven en valt zo gemiddeld tussen het 18e en 30e levensjaar. Gedurende deze periode experimenteren jongeren op de arbeidsmarkt en is men op zoek naar een duurzame relatie waarbinnen men de verantwoordelijkheid voor kinderen aandurft. Het laatste gedeelte van deze levensfase is in het algemeen redelijk welvarend. Vaak is binnen een huishouden sprake van twee voltijds-inkomens en zijn er nog relatief weinig verantwoordelijkheden.

Naast het speelkwartier van het leven is er dan ook nog een andere welvarende levensfase bijgekomen: de actieve seniorenfase. Door het langere gezonde leven groeit de periode tussen het mo-

ment waarop kinderen het huis uitgaan en het moment waarop de gezondheid het laat afweten of verweduwing optreedt. Gedurende deze levensfase, die voor de meeste burgers tussen het 50ste en 75ste levensjaar valt, hebben mensen relatief weinig verplichtingen en genieten ze van een hoge levensstandaard. Deze levensfase is wel de kroon op het leven (of de tweede adolescentie) genoemd. Terwijl de generatie die vlak na de tweede wereldoorlog met pensioen ging zwaar getroffen was door de depressie van de jaren dertig en twee wereldoorlogen, hebben de huidige senioren meer dan gemiddeld geprofiteerd van een forse welvaartsgroei. Zo hebben veel ouderen garen gesponnen bij de stijgende huizenprijzen als gevolg van het toenemende aantal tweeverdieners. Op die manier heeft deze generatie een goed rendement geïncasseerd op de middelen die men in de scholing van hun dochters heeft geïnvesteerd.

3. KERNBEGINSELEN EN LEVENSLLOOP

Het advies over de herziening van het programma economie voor de tweede fase van de Commissie Teulings schuift acht kernbeginselen naar voren waaraan het vak economie op het vwo en de havo zou kunnen worden opgehangen: schaarste, ruil, markten, ruilen over de tijd, samenwerken en onderhandelen, risico en informatie, welvaart en groei, en goede tijden en slechte tijden. Hieronder worden zes van deze beginselen geïllustreerd aan de hand van toepassingen op het terrein van de levensloop.

Schaarste

Mensen worden gedurende hun levensloop geconfronteerd met schaarste. Ze beschikken over beperkte tijd, beperkte financiële middelen en een beperkte gezondheid. De tragiek van het leven wordt wel eens als volgt samengevat: Als je jong bent, ontbreekt het geld om volop van het leven te genieten. Op middelbare leeftijd ontbreekt je de tijd. En eenmaal gepensioneerd laat je gezondheid vaak te wensen over en mis je de energie.

Schaarste impliceert dat keuzes onontkoombaar zijn. Om bewust te kunnen kiezen zijn vooral de waarden van mensen belangrijk die ten grondslag liggen aan hun voorkeuren (of preferenties). De economische keuzes die mensen maken met hun schaarse tijd en talenten reflecteren de waarden waarop zij vertrouwen en bouwen. Hier ligt een belangrijke verbinding met vakken zoals godsdienst, geschiedenis en maatschappijleer. Naarmate mensen meer te kiezen krijgen, worden hun preferenties en mentaliteit en de daaraan ten grondslag liggende waarden belangrijker. Cultuur en levensbeschouwing winnen bij het bewust zoeken naar levensbestemming, zingeving en balans aan belang. De ontwikkeling van de mens wordt zo mede gedreven door culturele en geestelijke factoren. Zijn bewustzijn geeft de mens nu eenmaal het vermogen om niet blindelings zijn instincten te volgen maar vanuit een onafhankelijke positie te reflecteren op zijn leven. Wil je in het leven zo snel mogelijk carrière maken door veel tijd in werk en studie

te steken? Of hecht je meer waarde aan het investeren in menselijke relaties, bijvoorbeeld door het opbouwen van een gezinsleven? Wat is echt van belang voor een zinvol leven?

Ruil

Ruil vindt niet alleen op de markt plaats maar ook binnen samenlevingsverbanden zoals het gezin. Zo is het klassieke kostwinnersmodel gebaseerd op arbeidsdeling tussen de man en de vrouw. De man specialiseert zich in zijn carrière buitenshuis terwijl de vrouw het huishoudelijke werk voor haar rekening neemt en de kinderen grotendeels opvoedt. Mede door de in paragraaf 2 beschreven ontwikkelingen, zoals het betere opleidingsniveau van vrouwen en de grotere vraag naar vrouwelijk menselijk kapitaal, staat deze traditionele taakverdeling tussen man en vrouw binnen het gezin onder druk. Het comparatieve voordeel van vrouwen in huishoudelijk werk en dat van mannen in een carrière in betaald werk vermindert.

Door de feminisering van werk wint het combineren van werk en privé aan belang. Ouderschap valt nog steeds moeilijk te combineren met twee carrières binnen een huishouden, zeker nu de eisen die aan het ouderschap worden gesteld hoog zijn in een kennis- en diensteneconomie die draait om leervermogen en dienstbaarheid en de daarbij horende waarden en normen. Ouders investeren niet voor niets steeds meer geld en tijd in hun kinderen. In Nederland is het ouderschap noch gesocialiseerd, zoals in de Scandinavische landen, noch uitbesteed aan de markt, zoals in de Angelsaksische landen zoals de VS. Ouders willen graag 'doe het zelve.' Dat geldt vooral voor moeders. Uit onderzoek blijkt dat zij zich vaak het meest zorgen maken over voldoende emotionele aandacht voor een kind. Potentiële vaders, daarentegen, bekommeren zich vooral om de grotere financiële lasten die met de verantwoordelijkheid voor kinderen gepaard gaat. Vandaar dat de vrouw na de geboorte van de kinderen vaak minder gaat werken om zo voldoende aandacht aan het kind te kunnen geven, terwijl de man zich juist meer op zijn carrière richt.

In de gegeven omstandigheden is dit overigens nog vaak een rationele keuze. De meeste moeders krijgen twee of drie kinderen. Alleen al de zwangerschapsperiodes impliceren een fors verlies aan arbeidsinzet. Daar komt bij dat

vrouwen gemiddeld drie jaar jonger zijn dan hun partner. Dit betekent al met al een kloof van ongeveer vijf jaar in loopbaanontwikkeling tussen man en vrouw met het bijbehorende verschil in loon en carrièrepositie. Mannen zijn al redelijk ver in hun carrière als ze vader worden. Na de geboorte van de kinderen is er dus vaak sprake van een meer traditionele rolverdeling tussen de beide geslachten, waarbij de vrouw de meeste emotionele zorg verleent en de man de meeste financiële middelen binnenbrengt. Hierbij spelen ook specialisatievoordelen door toenemende schaalopbrengsten een rol, mede als gevolg van de noodzaak om vroeg carrière te maken. Als vrouwen jongere

gezinsfase, de fase waarin mensen de verantwoordelijkheid dragen voor opgroeiende kinderen. In deze fase is sprake van de zogenaamde ouderschapsval, die ook wel kinderdal of gezinsdal wordt genoemd. Tijd en inkomen zijn relatief schaars: een voltijdsinkomen (meestal dat van de vrouw) valt vaak gedeeltelijk weg terwijl de kosten toenemen: er moeten immers meer monden worden gevoed. De forse stijging van de huizenprijzen in de afgelopen twee decennia heeft de druk op het spitsuur van het leven vergroot en een herverdeling op gang gebracht van jong naar oud.

De tijds-klem voor jonge gezinnen geldt vooral voor ouders die beiden zoveel

Alleen die studenten vragen een lening aan die de studie waarschijnlijk niet met goed gevolg afronden.

mannen zouden trouwen, zouden ze over een sterkere positie beschikken bij het onderhandelen met hun mannelijke partners over wie de meeste carrière ambities moet opgeven voor het opvoeden van kinderen.

Ruilen over de tijd

Door sparen en lenen kunnen individuen hun consumptie gelijkmatig spreiden over hun levensloop ook al variëren werk en inkomen. Door te sparen gedurende het werkende leven en te ontsparen wanneer men de arbeidsmarkt verlaat kan men bijvoorbeeld voorkomen dat de consumptie bij pensionering daalt met het arbeidsinkomen. In feite zetten pensioenfondsen een deel van het arbeidsinkomen om in financieel vermogen. Zo kan de consumptie tot op hoge leeftijd op peil blijven, ook al heeft men na pensionering het menselijk kapitaal afgeschreven.

Lenen is niet altijd gemakkelijk in tijden dat het arbeidsinkomen relatief laag is en de behoeften om te consumeren hoog. De instelling die de lening verstrekt moet er immers van op aan kunnen dan mensen hun lening terugbetalen. Jonge ouders kunnen hun consumptie en vrije tijd dan ook vaak niet optimaal over de levenscyclus uitmeren. De welvaartsgroei is de laatste decennia relatief achtergebleven in de

mogelijk actief blijven op de arbeidsmarkt. Dit om het eigen menselijk kapitaal op peil te houden en te gelde te blijven maken. Vooral voor deze groep is de gezinsfase 'het spitsuur van het leven.' De inkomensklem treft degenen (vaak laaggeschoolde moeders) die er voor kiezen zich geheel of gedeeltelijk terug te trekken van de formele arbeidsmarkt om zelf zorg te kunnen verlenen aan de kinderen.

Als mensen in het spitsuur moeilijk kunnen lenen om hun consumptie te financieren ligt het voor de hand te sparen in de fase die vooraf gaat aan het spitsuur: het speekwartier van het leven. De levensloopregeling is gebaseerd op het idee dat jongeren anticiperen op de dure gezinsfase door al in een vroeg stadium te sparen. Of mensen dat ook echt zullen doen hangt mede af van hun preferenties. Ongeduldige mensen met een hoge discontovoet zullen niet geneigd zijn vrijwillig inkomen opzij te zetten voor de toekomst. Zij hechten immers meer belang aan huidige dan aan toekomstige consumptie. Bij de afruil tussen consumptie nu of in de toekomst kiezen ze voor het heden. Recent onderzoek geeft overigens aan dat mensen zich bij veel keuzen laten leiden door defaults die bepalen wat er gebeurt als men zelf geen bewuste actie onderneemt.

Lenen om te kunnen investeren is vaak eenvoudiger dan lenen om consumptie op peil te kunnen houden. De reden is dat degene die de lening verstrekt bij investeringen in een fysieke vermogenstitel een onderpand heeft waarop men beslag kan leggen als mensen hun betalingsverplichtingen niet kunnen nakomen. Zo kunnen mensen vaak lenen om een eigen huis te kopen of om een eigen bedrijf op te zetten. Mensen hebben een prikkel om te investeren als het rendement op de investering de rente op de lening overtreft.

Lenen om te investeren in scholing kent zijn eigen problematiek. Ook hier geldt de rendementseis van de rente. Maar verder ligt hier moreel gevaar op de loer. Hebben studenten nog wel een prikkel om hun menselijk kapitaal ten volle te benutten als de opbrengsten naar de bank gaan? En ook kan er sprake zijn van averechtse selectie. Alleen die studenten vragen een lening aan die de studie waarschijnlijk niet met goed gevolg afronden of anderszins onvoldoende rendement maken om hun lening te kunnen terugbetalen.

Samenwerken en onderhandelen

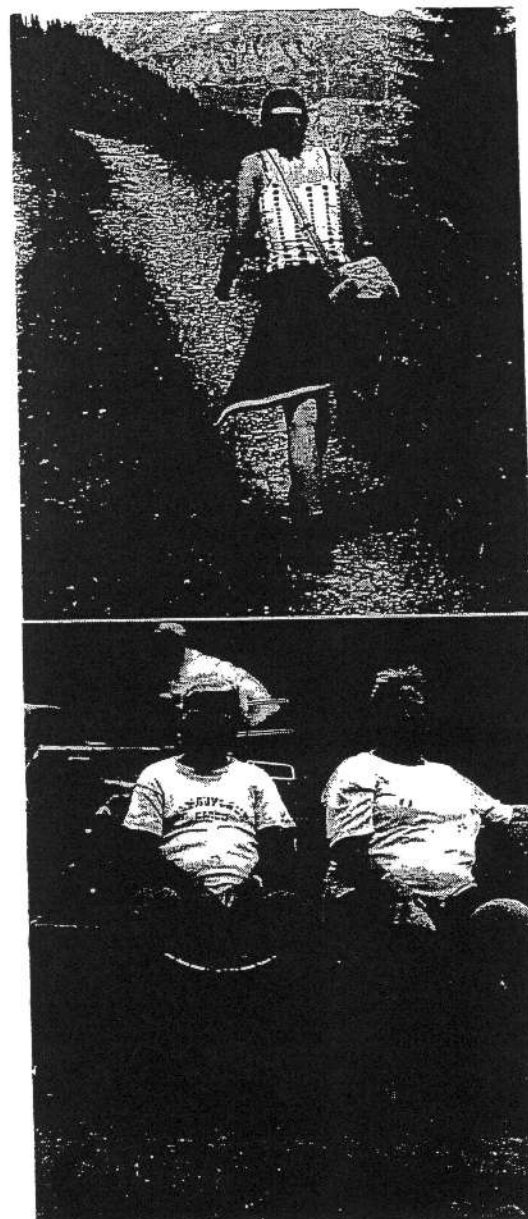
Mensen gaan gedurende hun levensloop langdurige relaties aan, bijvoorbeeld tussen partners in een huwelijk, tussen een individuele werknemer en zijn of haar werkgever, en tussen generaties. De kern van de problematiek in langdurige relaties is dat de partners vaak zowel gezamenlijke als tegengestelde belangen hebben. Het gezamenlijke belang is om de relatie in stand te houden. Door samen te werken binnen een langdurige relatie kan men profiteren van relatiespecifieke investeringen. Door bijvoorbeeld in specifieke taken te specialiseren binnen arbeidsdeling in een bedrijf (of samenleving) kan men meer produceren dan wanneer ieder voor zich zou produceren. Het tegengestelde belang doet zich voor bij het verdelen van de waarde die de relatie oplevert. Elke partij zal een zo groot mogelijk deel van de geproduceerde waarde naar zich toe proberen te trekken. Het prisoner's dilemma geeft aan hoe tegengestelde belangen kunnen voorkomen dat relaties die positieve waarde creëren tot stand komen. Het fundamentele probleem bij ruilrelaties die in principe beide partijen voordeel kunnen brengen is vaak dat partijen niet gelijk kunnen oversteken. De partij die eerst geeft (de achterliggende partij) moet er van op aan kunnen dat de andere partij (de voorliggende partij) later met een tegenprestatie over de brug

komt. Maar is de belofte van die voorliggende partij om later een tegenprestatie te leveren wel geloofwaardig?

Er zijn verschillende manieren om het vertrouwen in de onderlinge afspraken te vergroten. Een manier is het juridische contract. De partij die zijn beloften niet nakomt kan voor de rechter worden gesleept. Een probleem daarbij is dat de rechter vaak over onvoldoende informatie beschikt om te kunnen verifiëren of partijen zich daadwerkelijk aan hun beloften hebben gehouden.

Een alternatieve manier om beloften geloofwaardig te maken is het impliciete contract. Het gaat hier om ongeschreven afspraken. Als de tegenpartij zich niet aan de impliciete beloften houdt verliest deze zijn reputatie als betrouwbare contract partner. Het wordt voor deze partij dan moeilijker om nieuwe relaties aan te gaan. Het gaat hierbij in feite om een herhaald spel waarbij spelers in een later spel kunnen worden beloond voor hun gedrag in een eerder spel.

Een voorbeeld van een ongeschreven (impliciete) afspraak is die tussen een werkgever en een werknemer. Op jonge leeftijd krijg je als werknemer minder betaald dan je productiviteit maar op oudere leeftijd wordt dit goed gemaakt doordat je juist meer krijgt dan je productiviteit. In feite leent de jonge werknemer middelen aan de werkgever en krijgt dat op latere leeftijd terugbetaald. Dit impliciete contract bindt werknemers aan het bedrijf en stimuleert jongeren te investeren in bedrijfsspecifieke vaardigheden. De werkgever houdt de jongere werknemer een worst voor als beloning voor goed gedrag. Deze afspraak functioneerde goed in het midden van de vorige eeuw toen een stabiele baan voor het leven nog de norm was. De nadelen van deze ongeschreven afspraak worden echter steeds zichtbaarder. In de eerste plaats maakt de werknemer zich nogal afhankelijk van zijn baas. Als het bedrijf ten onder gaat of als hij wordt ontslagen verliest de werknemer niet alleen zijn bedrijfsspecifieke kapitaal maar krijgt hij ook zijn impliciete lening aan het bedrijf niet terug. Verder wordt het erg moeilijk om een nieuwe baan te vinden. Werkgevers zijn namelijk vooral geïnteresseerd in jonge, goedkope werknemers. Oudere werknemers lopen daarmee grote risico's. Zij beseffen vaak maar al te goed dat ze duur zijn voor de werkgever en dat ze daarmee op een schopstoel zitten bij de volgende reorganisatie. De arbeidsmarkt voor ouderen lijkt daarmee op Russische

roulette. De tweedeling tussen insiders en outsiders houdt ouderen bovendien met gouden ketenen gevangen in de kooi van hun huidige baan, ook al zou men liever iets anders willen gaan doen. Een ander nadeel is dat het impliciete contract een verplichte pensioenleeftijd vereist waarop de werknemer zijn ontslagbescherming verliest. De werkgever moet de dure oudere werknemer immers naar huis kunnen sturen zodat de kosten van de hoge beloning niet uit de hand lopen. Nu riant vervroegde uitredingsregelingen uitgefaseerd worden, wordt deze verplichte pensioenleeftijd weer bindend. De werknemer kan niet zelf beslissen hoe lang hij door wil werken.

Contract tussen generaties

Een ander belangrijke stilzwijgende afspraak is die tussen generaties. Iedere

generatie vormt het menselijke kapitaal van de volgende generatie waarna het aan het einde van het leven wordt onderhouden door de jongere generaties die het heeft helpen opvoeden. Elke generatie zorgt dus twee keer (één keer voor de volgende en één keer voor de vorige generatie) en wordt twee keer verzorgd (eerst als kind en later als hoogbejaarde). Een groot gedeelte van dat contract tussen generaties verloopt via de overheidsfinanciën. Kinderen, jongeren en ouden van dagen profiteren per saldo van de overheid terwijl de middenleeftijden per saldo betalen.

De vergrijzing, die het gevolg is van uitstel en afstel van moederschap en van de langere levensduur, bedreigt dit intergenerationale contract.

Eenmaal gepensioneerd doet de grote babyboom generatie namelijk een aanzienlijk beroep op de solidariteit van de jongere generaties. De vraag is of de generaties die dan in de gezinsfase verkeren het contract nog wel willen voortzetten. Er dreigt dan of het afstel van het krijgen van kinderen (er wordt nauwelijks meer in de toekomst geïnvesteerd) of de verloedering van goede voorzieningen voor ouden van dagen (bijvoorbeeld goede gezondheids- en ouderenzorg)².

Daar komt bij dat de vrouw traditioneel de makelaar van het intergenerationale contract is. Zij verleent immers de meeste informele zorg aan kinderen en ouden van dagen. Door de toenemende schaarste aan vrouwelijk kapitaal komt dit makelaarschap onder spanning te staan: het verlenen van deze informele zorg wordt duurder. Zo is het gedeeltelijk terugtrekken van de arbeidsmarkt om kinderen op te voeden kostbaarder geworden als rekening wordt gehouden met de gevolgen voor de carrière en de waarde van het menselijk kapitaal van de vrouw in een kenniseconomie waarin kennis snel veroudert en learning-by-doing belangrijk is voor het onderhoud van menselijk kapitaal.

Dit resulteert in een belangrijk maatschappelijk vraagstuk: wie neemt de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van kinderen op zich nu deze zorg die vrouwen gewoonlijk verlenen steeds duurder wordt? Traditioneel ondersteunde de overheid de opvoeding via allerlei kostwinnersfaciliteiten maar deze staan door de emancipatie van de vrouw in een kwade reuk. De vraag is of de overheid deze faciliteiten wenst te vervangen door ouderschapsfaciliteiten die niet gebonden zijn aan het thuis blijven van de vrouw en of dat anderen

(mannen, grootouders, kinderopvang, onderwijs) de functie van opvoeder gedeeltelijk kunnen overnemen.

Risico en informatie

Mensen lopen verschillende risico's tijdens hun levensloop. Er zijn enerzijds individuele, onafhankelijke risico's en anderzijds macro-economische risico's die iedereen tegelijkertijd treffen. De individuele risico's, bijvoorbeeld ziekte en arbeidsongeschiktheid, kunnen in principe worden verzekerd door ze te poolen. De kleinste eenheid om risico's te delen is het huwelijk, waarin mensen elkaar trouw in voor- en tegenspoed beloven. Maar omdat het uitgaat van een kleine eenheid kan er maar weinig geprofiteerd worden van de wet van de grote getallen waarbij risico's worden beperkt. Vandaar het ontstaan van grotere verzekeringspools waarbij veel meer agenten zijn betrokken.

De problemen die bij verzekeringen spelen zijn tweeledig: moreel gevaar en averechtse selectie. Beide problemen komen voort uit asymmetrische informatie tussen de verzekeringsnemer en de verzekeringsgever. Het probleem van moreel gevaar doet zich voor als het risico niet geheel bepaald wordt door het exogene noodlot maar ook deels te beïnvloeden is door de verzekeringsnemer. Met an-

permanente schokken.

Bij het verzekeren van menselijk kapitaal (bijvoorbeeld via een verzekering voor arbeidsongeschiktheid en werkloosheid) speelt moreel gevaar een belangrijke rol. Naarmate we menselijk kapitaal beter verzekeren nemen de prikkels af om menselijk kapitaal beter te onderhouden. Maar bij deze verzekeringen is ook selectie belangrijk. Zonder verplichte verzekering dreigt het gevaar dat alleen slechte risico's zich willen verzekeren maar wel worden geconfronteerd met hoge premies terwijl de goede risico's een verzekering ontberen. Verplichte solidariteit tussen verschillende soorten risico's kan dit scenario voorkomen.

Goede tijden, slechte tijden

Macro-economische risico's die iedereen tegelijkertijd treffen kunnen niet worden geëlimineerd door deze risico's te poolen. Het gaat er dan om de risico's te verschuiven naar degenen die de risico's het beste kunnen dragen. Hier ligt een belangrijke rol voor pensioenfondsen en de kapitaalmarkt. Zo zorgen pensioenfondsen er voor dat jongeren een groter deel van de macro-economische risico's overnemen van ouderen die deze risico's minder goed kunnen dragen. Mensen die op de kapitaalmarkt

De arbeidsmarkt voor ouderen lijkt daarmee op Russische roulette.

dere woorden: de verzekeringsnemer is gedeeltelijk zelf verantwoordelijk voor het al dan niet optreden van het risico. De inschatting van welk deel van een risico exogeen is en welk deel voor rekening komt van de eigen verantwoordelijkheid verschilt vaak tussen links en rechts in het politieke spectrum. Terwijl links het noodlot karakter van veel risico's benadrukt, hecht rechts juist meer gewicht aan de eigen verantwoordelijkheid. Naarmate mensen meer zelf verantwoordelijk zijn voor de opgetreden risico's zijn grotere eigen risico's optimaal. Om deze eigen risico's te kunnen financieren zullen mensen moeten sparen. De optimale mix van sparen en verzekeren voor het dekken van risico's verschuift dan meer naar sparen. Sparen werkt echter alleen goed als de risico's over de tijd niet gecorreleerd zijn. Het moet gaan om tijdelijke in plaats van

risicodragende titels (zoals aandelen) aanschaffen kiezen er voor een groter deel van het macro-economische risico te dragen. Daarvoor krijgen ze een beloning in de vorm van een risicopremie.

Risico's kunnen ook gedeeld worden over de tijd. Zo kan men in een oorlog de overheidsschuld laten oplopen. De generaties die na de oorlog leven betalen daarvoor de prijs in de vorm van hogere rente betalingen. De generaties die het ongeluk hadden te leven ten tijde van de tweede wereldoorlog worden daarvoor door andere generaties gecompenseerd. Ook de introductie van de AOW na de tweede wereldoorlog kan men zien als een vorm van intergenerationale risicodeling. De generaties die vlak na de tweede wereldoorlog met pensioen gingen ontvingen AOW zonder daarvoor ooit premie te hebben betaald.

4. CONCLUSIES

Levensloop kan in het middelbaar onderwijs ook worden benut om verbanden te leggen met andere vakken. Zo kunnen de verschillen in de standaard levensloop tijdens verschillende historische perioden tijdens de geschiedenisles aan de orde komen. Jongeren leren dan oudere generaties met geheel andere levenslopen te begrijpen. Bij aardrijkskunde kan de levensloop in verschillende delen van de wereld onder de loep worden genomen. De vergroot het begrip voor andere culturen. In de godsdienstles kan het gaan om de waarden en normen van waaruit mensen hun levensloop vorm geven. Verschillende concepten, zoals bijvoorbeeld de gezamenlijke en tegengestelde belangen in relaties, kunnen worden geformaliseerd in gestileerde wiskundige modellen. Op deze manier leren scholieren het nut van wiskunde als een compacte taal om de essentie van keuzeproblemen en sociale interacties te kunnen communiceren. Toepassingen op het terrein van de levensloop leert de jeugd dat economie niet alleen een belangrijk vak is om de sociale werkelijkheid te doorgronden maar ook hoe leuk, praktisch en relevant het vak is. Economie komt dicht bij huis bij toepassingen op de eigen levensloop in plaats van een abstracte overheid (de politiek) en een onpersoonlijke markt (bedrijfsleven). Leerlingen ontwikkelen zo een economische bril die gestoeld is op een beperkt aantal beginselen. Vervolgens kunnen ze die weer toepassen op andere sociale vraagstukken. Bovendien ontwikkelen ze door toepassingen op het terrein van de eigen levensloop praktische vaardigheden ingebed in levensbeschouwing. Zo wordt persoonlijke verantwoordelijkheid en sociaal burgerschap aangeleerd. Voorzorg is beter dan nazorg. ■

¹ Zie CPB/SCP (2000), *Trends, Dilemma's en Beleid. Essays over Ontwikkelingen op Langere Termijn*, Den Haag: Sdu Uitgevers, p.25.

² Mantelzorgers zijn verantwoordelijk voor niet minder dan 85 % van de zorgverlening. Nu steeds meer vrouwen mantelzorg combineren met andere, betaalde arbeid ontstaan knelpunten. Daar komt nog bij dat door het teruglopende kindertal de zorg voor bejaarde ouders over minder kinderen wordt verleend.

Urenkeuzes Economie en Management & Organisatie vanaf 2007

Henk Vercoulen

Tijdens de veldraadpleging naar aanleiding van het rapport van de syllabuscommissie op 16 november en tijdens de gebruikersbijeenkomst van de methode van de LWEO op 23 november is aan de aanwezigen een enquêteformulier uitgereikt waarin werd gevraagd naar de schoolkeuzes omtrent het aantal lesuren voor de economische vakken vanaf 2007. De respons was niet groot 4% respectievelijk 18% maar in totaal toch goed voor zo'n 29 teruggezonden formulieren. De gegeven antwoorden zijn verwerkt in 4 tabellen. Deze tabellen zijn te raadplegen op de website van de Stichting Ontwikkeling Economie Onderwijs www.SOEO.nl

Gevraagd was naar het aantal lesuren per leerjaar omgerekend naar uren op jaarbasis. Dat is van belang als niet in elke periode het aantal lesuren gelijk is. Er was niet gevraagd naar het aantal minuten per lesuur. Dat kan nogal eens verschillen. Sommige scholen hebben hierover extra informatie gegeven. Er is ook slechts sporadisch extra informatie gegeven over de manier waarop scholen met de zogenoemde zelfwerkuren omgaan. Zo is van één Daltonschool bekend dat deze werkt met zowel daltonuren waarin de leerlingen zelf kiezen aan welk vak ze gaan werken en daarnaast met een werkcollege-uur per week (voor profielvak en keuzeprofielvak) waarin de klas verplicht aanwezig is bij de vakdocent om onder begeleiding zelfstandig te werken, een verplicht daltonuur waarin de docent geen instructie mag geven. Dat werkcollege-uur is als lesuur meegerekend, het daltonuur niet. Van één school is bekend dat deze economie en management & organisatie verplicht stellen in 4 vwo voor alle leerlingen in

alle profielen. Een andere school kiest voor een uitgestelde definitieve economiekeuze door alle leerlingen in het profiel CM economie verplicht aan te bieden in 4 vwo het hele jaar in 4 havo het eerste halfjaar.

Economie op havo

(zie grafiek 1) De meeste scholen bieden economie in het profiel EM aan voor 7 of 8 lesuren in klas 4 plus 5. Vrijwel alle scholen bieden het vak ook aan als keuzeprofielvak, meestal voor hetzelfde aantal lesuren. Bij vier scholen krijgt het keuzeprofielvak minder lesuren toebedeeld. Mogelijk is hier sprake van scholen die zich er niet van bewust zijn dat er geen deelvak meer bestaat vanaf 2007. Als keuzevak hebben bijna eenderde van de docenten niets ingevuld. Mogelijk zijn daar nog geen keuzes gemaakt. Eenderde van de scholen biedt een optie om in het profiel CM te kiezen of de leerling het vak als keuzeprofielvak wil opnemen of als gewoon keuzevak. Op één school, de bovengenoemde daltonschool, is het aantal lesuren voor het profiel(keuze)vak groter dan in de andere profielen als keuzevak. Leerlingen dienen dit zelf op te vangen door daltonuren in te plannen als ze meer tijd voor economie nodig hebben. Slechts één school biedt het vak niet aan in de natuurprofielen.

Henk Vercoulen is docent economie en management & organisatie op het Maurick College in Vught en redactielid van Factor D